

ВІДГУК
офіційного опонента
на дисертаційну роботу Дикань Любові Вікторівни
на тему «Творчі дозволи в практиці як фактор
формування соціальної суб'єктності сільських підлітків»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології

Актуальність теми дисертаційного дослідження. Сучасні цивілізаційні виклики посилюють протиріччя становлення суб'єктності для українського соціуму. Стратегічні орієнтири виходу українського суспільства з системної трансформаційної кризи повинні бути пов'язані з формуванням цілісного суб'єкта соціально-економічного розвитку, що передбачає виконання комплексу завдань по збалансованості економічного і соціального розвитку, відродження цінностей знань, творчості, узгодженості державної політики підтримки успішної соціалізації молодих поколінь та становлення громадянського суспільства. Сам феномен суб'єктності загалом та особливості його проявів в сучасних умовах, зокрема, в контексті процесів соціокультурного та економічного розвитку країни, відстоювання незалежності є недостатньо вивченим. Тим не менш, простежується звернення до даної та суміжної проблематики фахівцями, які працюють у контекстуальних полях різної професійної спрямованості: психології, філософії, політології, економіки, соціології. У дослідників другої половини ХХ ст. (Ф. Гваттарі, В. Декомб, Ж. Дельоз, Д. Деннет, Б. Латур., А. Рено, П. Рікер, М. Фуко, П. Бурдьє та ін.) зустрічаємо детальне звернення до суб'єкта, вивчення якого здійснюється в різних контекстуальних полях. Так, у П. Рікера розгляд проблеми здійснюється через герменевтичне конституювання суб'єктності на основі «бажання і зусилля бути», у П. Бурдьє – через зняття протиставлення соціальної структури і особистої практики індивіда (концепція габітусу та теорія полів), у А. Турена – через його акціоналістський підхід, а у Б. Латура – через акторно-мережеву теорію. Аналіз суб'єкта сучасності представлений у таких авторів як: З. Бауман, У. Бек, Ж. Бодріяр, Г. Шельскі, П. С. Гуревич, В. В. Чеклецов та ін.

У рамках політології суб'єктність уже простежується як групова характеристика. Слід зазначити, що дослідники поля політики вважають вибори у демократичному суспільстві виявом суб'єктності як активності виконавця соціальної діяльності. Суб'єктність також активно досліджується в теоріях економіки: суб'єктність людини в ортодоксальній теорії виявляється в

економічній свободі та виборі; індивідуальній відособленості людини на основі власності на ресурси, які необхідні для забезпечення життя (праця, земля, капітал, підприємницькі здібності); споживчій активності; суб'єктивній оцінці корисності благ, що обираються; реалізації особистих інтересів у системі ринкових відносин. Суб'єктність в еволюційній економіці, новій інституціональній економіці має відповідати інституціональним нормам і правилам, у результаті основною метою суб'єкта стає покращення власного статусу, положення в рамках певного інституту.

Серед соціологів з концептом «суб'єктність» працювали П. Бурдьє («Суб'єкти розташовуються в соціальному просторі відповідно, по-перше, сумарному обсягу належних їм різних видів капіталу, а, по-друге, згідно з його структурою, тобто співвідношенням різних видів капіталу (економічного і культурного) в загальному обсязі»); Б. Латур («Актор» в розділеному дефісом словосполученні «актор-мережа» – не джерело дії, а рухома ціль великої сукупності сутностей, що роїться в його напрямку»); А. Турен («Суб'єкт і є назва дійової особи, коли остання розглядається в аспекті історичності, виробництва великих нормативних напрямків суспільного життя», суб'єкт, поряд із історичністю (сукупністю когнітивних, економічних, етичних культурних моделей) і суспільними рухами виступає головним елементом суспільного життя), М. Крозьє (розгляд соціального актора в системі управління) та інші. Власне, згадані підходи є прикладом вивчення суб'єктності на рівні теорій середнього рівня, адже їх розробники займались лише окремими аспектами проблеми суб'єктності. Українська дослідниця, Л. Сокурянська, розглядає суб'єкт і суб'єктність як соціологічні категорії. На думку О.М. Ільїна, суб'єктність повинна розглядатися як «мета-атрибутивна характеристика суб'єкта, яка 'вбира' всередину себе всі якості, притаманні суб'єкту». А.В. Брушлинский, підкреслює, що «трактування людини як суб'єкта допомагає цілісно, системно розкрити її специфічну активність у всіх видах взаємодії зі світом». Отже, дослідження суб'єктності стають все більш популярними, але залишаються, скоріше, фрагментарним. В даному контексті формування соціальної суб'єктності різних соціальних груп, і перш за все молоді, є вельми актуальним. Зважаючи на особливості процесів соціалізації різних соціально-демографічних груп молоді, яка не є однорідною, звернення до сільської молоді, й, зокрема до підліткового віку як особливого періоду формування соціальної суб'єктності видається вельми важливим й перспективним, адже дослідження сільських підлітків не є поширеними та популярними.

Наприкінці 2016 р. Комітетом ООН з прав дитини було затверджено Зауваження загального порядку № 20 про реалізацію прав дитини в підлітковому віці. Зауваження стосується Конвенції ООН про права дитини (до 18 років), але сфокусовано саме на дітях підліткового віку (другого десятиріччя життя), зважаючи на те, що це етап життя, який характеризується зростаючими можливостями, здібностями, прагненнями, енергією і творчістю, але й значною уразливістю. В документі зазначається, що увійшовши в друге десятиліття свого життя, діти починають досліджувати і формувати свою особисту і колективну ідентичність на основі складної взаємодії, переживають виникнення відчуття власного «я», що часто виражається у мові, мистецтві та культурі як на індивідуальному рівні, так і в контактах з однолітками. Процес формування та проявів власної самобутності для підлітків є особливо складним, адже вони переходять від неповноліття до набуття повних прав громадянина та водночас опановують культуру, норми та цінності суспільства й середовища безпосереднього перебування. Підлітковий вік також являється визначальним перехідним періодом та можливістю поліпшити життєві перспективи. Окремий підрозділ документу присвячено правам підлітків на відпочинок і дозвілля – «право брати участь в іграх та розважальних заходах і займатися мистецтвом, як в режимі онлайн, так і поза мережею, має визначальне значення для самопізнання, дозволяючи підліткам досліджувати свою культуру, створювати нові художні форми, налагоджувати стосунки і розвиватися як людині. Відпочинок, дозвілля і творчість дають підліткам відчуття унікальності, що лежить в основі права на людську гідність, на оптимальний розвиток, на свободу висловлювання, участі і недоторканості приватного життя.» В цьому контексті відсутність дружнього до підлітків інфраструктурного планування для навчання та дозвілля, особливо в умовах малих міст, сільській місцевості обмежують участь підлітків в культурно-розважальних заходах і заняттях спортом, можливість повноцінного відпочинку, дозвілля, участі в іграх, розважальних заходах, культурному житті і право займатися творчістю. А це, в свою чергу, не дає можливість підліткам реалізувати свої нахили та таланти, вчитись самостійно приймати рішення, виявляти ініціативу, набувати навички відповідальності за свої дії.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Знайомство з текстом дисертаційного дослідження дає підстави зробити висновок, що основні положення дисертаційного дослідження розкриті на достатньому теоретичному та

методологічному рівні. Теоретичною базою дослідження стали положення соціокультурного підходу, зокрема фігуративної соціології Н. Еліаса, «практичної парадигми», концептуалізація практик у роботах П. Бергера, Т. Лукмана, А. Шюца, Г. Гарфінкеля, Е. Гідденса, П. Бурдьє, та концепції соціальної суб'єктності в роботах як зарубіжних (П. Бергера, Е. Гідденса, П. Бурдьє, Дж. Александера, А. Турена, П. Штомпки), так і вітчизняних (О. Злобіної, Л. Сокурянської) дослідників. Список використаних джерел містить 223 найменування. Слід зазначити потужну емпіричну базу роботи - результати авторського дослідження, здійсненого у 2017-2018 рр. серед підлітків сільської місцевості Харківської області; а також результати регіональних, загальнонаціональних та міжнародних досліджень, здійснених за участі автора кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Авторка також звертається до вторинного аналізу даних інших національних та міжнародних досліджень. Висновки та результати роботи обґрунтовані та свідчать про достатньо високу дослідницьку культуру автора. Для досягнення мети дослідження та вирішення дослідницьких задач використано загальнонаукові методи; застосовано як кількісні (анкетування), так і якісні методи емпіричного дослідження (напівструктуроване інтерв'ю, фокусоване групове інтерв'ю, аналіз документів; для аналізу наявних емпіричних даних було використано факторний, кластерний та кореляційний аналіз.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у вирішенні мети дисертаційного дослідження - концептуалізації ролі творчих дозвіллевих практик у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків. Авторка послідовно вирішує поставлені завдання – обґрунтовує соціологічні підходи до вивчення підліткових дозвіллевих практик, пропонує категоріальний апарат соціологічного дослідження творчих дозвіллевих практик підлітків, здійснює типологізацію видів дозвілля сільських підлітків, визначає функції творчих дозвіллевих практик підліткової молоді, а також об'єктивні та суб'єктивні чинники вибору творчих дозвіллевих практик підлітками, здійснює аналіз розповсюдженості творчих дозвіллевих практик серед підлітків України, порівняльний аналіз соціокультурних характеристик сільських та міських підлітків, які реалізують творчі дозвіллеві практики, характеризує суб'єктні характеристики сільських підлітків, досліджує зв'язок між творчими дозвіллевими практиками та суб'єктними характеристиками сільської підліткової молоді.

Застосування положень фігуративної соціології Н. Еліаса до вивчення дозвілєвих практик сільської підліткової молоді, дозволило авторці довести, «що за останні 15 років під впливом інтернетизації вільного часу підлітків фігуративний дозвілєвий простір підліткової молоді суттєво змінився: синтез постфігуративної, префігуративної та кофігуративної культур (М. Мід) призвів до розповсюдження поліфігуративної дозвілєвої культури». Важливим є висновок, що у дозвілєвому просторі «одночасно присутні різні типи моделей міжпоколінської взаємодії: постфігуративна, заснована на тому, що молодші переймають досвід у цій сфері у старших; кофігуративна, де і діти, і дорослі навчаються не тільки у старших, але й у однолітків; префігуративна, в якій не тільки діти навчаються у батьків, а й батьки у дітей». Вперше виявлено зв'язок творчих дозвілєвих практик з такими характеристиками соціальної суб'єктності сільських підлітків, як академічна успішність, реальна та потенційна соціальна мобільність, додаткова зайнятість, волонтерство.

Загалом елементи наукової новизни сформульовані коректно, ґрунтуються на доказовій базі авторського дослідження, їхня кількість та кваліфікаційні ознаки відповідають нормативним вимогам.

Оцінка змісту та завершеності дисертації. Дисертаційна робота містить усі необхідні компоненти згідно вимог: анотацію, список публікацій здобувача, повний текст роботи, яка має класичну структуру - вступ, три розділи, вісім підрозділів, висновки, список використаних джерел та додатки. Повний обсяг дисертації складає 246 сторінок (10,3 д.а.), з них основного тексту – 180 сторінок (6,9 д.а.). Робота ілюстрована таблицями та рисунками.

Перший розділ розкриває теоретичне підґрунтя вивчення дозвілєвих практик як чинника становлення соціальної суб'єктності особистості, теоретичне підґрунтя наукового вивчення підлітковості. Спираючись на соціокультурний підхід до вивчення дозвілєвих практик, зокрема теорії фігурацій Н. Еліаса, авторка дає своє визначення поняття «дозвілєва фігурація», тобто відносини між індивідами, що структуровані на різних рівнях взаємозалежності та влади та опосередковують дії індивідів у дозвілєвому просторі; визначення поняття «дозвілєвий простір», під яким розуміється підпростір реалізації практик проведення вільного часу, який формується нерівним розподілом ресурсів влади і визначається габітусом індивіда. Також розглянуто категорію «практика» в межах напрацювань таких дослідників, як П. Бурдьє, П. Бергер, В. Волков, Т. Лукман, Г. Гарфінкель, Е. Гідденс, О. Хархордін, А. Шюц; аргументовано, що соціальні практики представлені

подвійною структурою, оскільки вони одночасно детерміновані соціальним середовищем та впливають на середовище, змінюючи його структуру.

Окремий підрозділ присвячено розгляду підлітків, як соціально-демографічної групи та соціокультурної спільноти, з акцентом на підліткове дозвілля як предмет соціологічного теоретизування. Окремий наголос авторка робить на тому, що «підлітки є не тільки об'єктом соціальних відносин, а й їхнім повноцінним суб'єктом». Визначена специфіка сільських підлітків, зважаючи на «приналежність до усталеної поселенської структури сільського типу (віддалені від міста села, близькі до міст села, пересічні села, прикордонні села); участь у сільськогосподарських видах діяльності; особливості процесів соціалізації і професіоналізації.»

Другий розділ містить аналіз наукових моделей дозвілля; авторське визначення поняття «творчі дозвіллєві практики», авторський підхід до виокремлення десяти функцій творчих дозвіллєвих занять підліткової молоді (соціалізаційна, комунікативна, емотивна, функція соціальної приналежності, підвищення статусу, функція відпочинку, розвитку особистих якостей, самовираження, самореалізації, професіоналізації). Також здійснено типологічний аналіз підліткового дозвілля; визначено функції та факторну зумовленість творчих дозвіллєвих практик підлітків.

Третій розділ присвячено презентації та обговоренню результатів емпіричних соціологічних досліджень творчих дозвіллєвих практик сільської шкільної молоді. Зроблено висновок, що покоління сучасних підлітків суттєво залучено до віртуальних, ігрових, культурно-розважальних видів дозвілля, в тому числі – творчого характеру. Авторка на основі емпіричного аналізу наводить характеристики десяти типів дозвілля сільських та міських підлітків Харківщини, а саме: активне рекреаційно-розважальне дозвілля, пасивне рекреаційно-розважальне дозвілля, прагматичне дозвілля, пізнавальне дозвілля, туристично-ігрове дозвілля, освітньо-комунікативне дозвілля, творчо-естетичне дозвілля, віртуальне дозвілля, спортивно-оздоровче дозвілля та ескапістське дозвілля. За результатами кореляційного аналізу було виявлено особливості взаємозв'язку цінностей сільських підлітків з деякими видами дозвілля. Цікаво, що порівняльний аналіз дозвіллєвих практик міської та сільської підліткової молоді (на прикладі міст та сіл Харківської області) показав, що дозвілля у селі та місті має тенденцію до уніфікації, проте є певні відмінності міських та сільських дозвіллєвих фігурацій. Здійснений аналіз суб'єктних характеристик

сільських підлітків дав можливість довести наявність значного суб'єктного потенціалу.

Значущість дослідження для науки і практики, впровадження наукових результатів, напрями їх подальшого використання. У висновках роботи зазначено, що творчі дозвіллі практики відіграють значну роль у формуванні соціальної суб'єктності сільських підлітків. В умовах децентралізації та формуванні територіальних громад отримані результати мають бути використані для реалізації молодіжної політики у сільській місцевості, посилення міжгалузевої координації. Результати дослідження можуть також бути використані в роботі навчальних закладів та позашкільних навчальних закладів. Окремі положення та висновки дисертації можуть бути використані при розробці та викладанні навчальних курсів: «Соціологія дозвілля», «Соціологія села», «Соціологія молоді», «Соціологія культури».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснене в межах наукового напрямку кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, зокрема низки загальнонаціональних та міжнародних проєктів, що проводилися за участі авторки: «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства» (2008-2009 рр.) (номер державної реєстрації 0108U001642); «Ціннісні орієнтації та поведінкові практики шкільної молоді Харківщини» (2013-2014 рр.), «Студентство прикордоння Центральної та Східної Європи: цінності, ідентичності, життєві плани» (2014-2015 рр.), «Молодь на пограниччі Центральної та Східної Європи: ціннісні орієнтації та повсякденні практики» (2015 р.) (керівник зазначених досліджень – проф. Сокур'янська Л.Г.).

Повнота викладу результатів в опублікованих працях та апробація на конференціях. Основні положення дисертації опубліковано в 18 наукових публікаціях, з яких 4 статті, розміщені в українських фахових виданнях із соціологічних наук, 1 стаття у закордонному періодичному фаховому виданні, 4 статті в українських наукових періодичних виданнях, 9 тез наукових конференцій. Ознайомлення з науковим доробком вказує на належне і відповідне встановленим вимогам наукове представлення роботи.

Основні результати та ідеї дисертаційної роботи були апробовані на всеукраїнських та міжнародних конференціях, зокрема: Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Соціологія у (пост)сучасності» (Харків, 2011, 2014, 2015, 2016, 2017), Міжнародній науковій конференції «Харківські

соціологічні читання» (Харків, 2015, 2016, 2018), Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields Knowledge in the 21st Century» (Харків, 2013, 2015), Міжнародній науково-практичній конференції з соціології «Держава та глобальні соціальні зміни: історична соціологія панування та спротиву в епоху модерну» (Київ, 2015), III Конгресі Соціологічної асоціації України «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання» (Харків, 2017). Слід зазначити, що дисертація обговорювалася на теоретичних семінарах кафедри соціології та соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Отже, можна зробити висновок про достатній рівень апробації.

Дискусійні положення та зауваження. Позитивно оцінюючи здобутки дисертантки, вважаємо за необхідне зазначити наступні дискусійні положення та зауваження до поданої дисертаційної роботи.

1. В окремих випадках, авторка використовує твердження із застосуванням понять, які не належать до предметного поля дослідження та не розкриті у роботі або не доведені, наприклад: *«Високий ступінь контрольованості та інституціоналізованості «серйозного» дозвілля, яке сприяє отриманню особистістю нових знань, вмінь, навичок, дає можливість самореалізації, свідчить про активний рівень розвитку суспільства.»* (С. 14); *«можна говорити про підлітків як незахищену соціальну групу»* (С. 42); *«Дві основні сфери діяльності, у яких може реалізувати себе підліток, — навчальна та дозвіллева, є досить обмеженими. Сучасна сільська школа, порівняно з міською, не дає достатньої кількості знань, щоб сільські підлітки могли з успіхом конкурувати з міськими при вступі до ЗВО.»*(С.43); *«особливості сільської підліткової молоді як специфічної молодіжної групи детермінують суб'єктивні чинники, а саме система ціннісних орієнтацій сільських підлітків»* (С.47); на стор. 49 використано термін *«соціальна насиченість»*, зміст якого не пояснений, посилання відсутнє, більше в тексті не згадується.

2. З моєї точки зору визначення авторкою специфічних ознак сільської підліткової молоді, *«що додають цій групі якісну визначеність»* (С. 47-48) не є повними та сучасними, не базуються на аналізі останніх досліджень сільської молоді України.

3. Дискусійним, на мою думку, є визначення: *«Ми визначаємо поняття «творчі дозвіллеві практики» як дозвіллеві практики особистості, у ході яких створюються нові об'єкти, що мають матеріальну та нематеріальну цінність*

для індивіда та дають можливість набуття ресурсу влади у повсякденних фігураціях.» (С. 70) в аспекті створення нових «об'єктів». Таке визначення, скоріше, звужує коло «творчих дозвілєвих практик», особливо для групи підліткового віку. Таке визначення не покриває волонтерські дозвілєві практики, експериментальні активності, які можуть не завершуватись створенням «нових об'єктів».

4. На мою думку не зовсім коректно у переліку 10 функцій творчих дозвілєвих практик підлітків зазначати функцію «професіоналізації» (С. 76, підрозділ 2.1). Скоріше, варто говорити про *профорієнтаційну* функцію, адже професіоналізація – це процес становлення особистості фахівця, який починається з моменту вибору професії.

5. Критичними є зауваження стосовно представлення емпіричних даних: у таблиці 2.1 не надано пояснення щодо наведених показників: помітка «у середніх» не надає розуміння яка шкала виміру застосована, її змістовне значення, не вказано рівень статистичної значущості відмінностей між показниками серед хлопці та дівчат, не вказана кількість хлопців та дівчат у групі опитаних. У таблицях 2.2 – 2.6 також не зрозумілим є розмір груп, рівень статистичної значущості відмінностей. Теж саме стосується таблиці 2.9 та рисунків 2.2 та 2.3. Показники факторного навантаження в аналізі факторної моделі (табл. 2.7, С. 91-92) свідчать про незакінчений аналіз та не цілком коректну інтерпретацію щодо «комп'ютерних ігор». Таблиці 3.1, 3.2 та 3.3 також бракує інформації щодо статистичної значущості відмінностей наведених показників. Так само, як й решті таблиць та рисунків.

6. На моє переконання, захопленість підходами Н. Еліаса спричинили певну обмеженість проблемного поля та не дали можливість авторці вийти за межі його поглядів та додати до аналізу такі аспекти, які присутні в науковому дискурсі дослідження підлітків та дозвілєвих практик підлітків вітчизняних та іноземних дослідників:

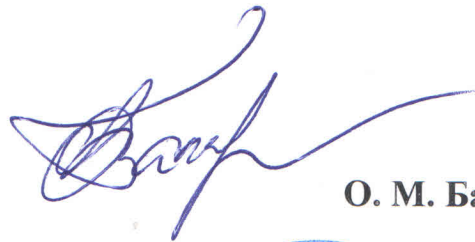
- посилення АНОНИМНОСТІ у віртуальних комунікаціях;
- набуття ДОСВІДУ ДОСЯГНЕННЯ ЦІЛЕЙ в межах творчих дозвілєвих практик, що важливо для формування суб'єктності;
- віртуальні он-лайн подорожі та екскурсії;
- он-лайн майстер-класи та вебінари;
- ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ДЕВІАНТНІ практики, особливо в умовах обмеженої інфраструктури дозвілля в сільській місцевості.

Висловлені зауваження і побажання суттєво не впливають на якість дисертаційного дослідження і не зменшують дослідницьких результатів її авторки.

Загалом дисертаційна робота на тему «Творчі дозвіллі практики як фактор формування соціальної суб'єктності сільських підлітків» є самостійним науковим дослідженням, за своєю актуальністю, змістовними результатами, науковою новизною, практичною значущістю відповідає чинним вимогам щодо кандидатських дисертацій, зокрема пп. 9, 11, 13, 14 Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №656 від 19 серпня 2015 р. та №1159 від 30 грудня 2015 р., а її авторка, Дикань Любов Вікторівна, заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.04 – спеціальні та галузеві соціології.

Офіційний опонент:

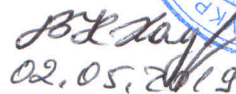
кандидат соціологічних наук,
завідувач відділу моніторингових
досліджень соціально-економічних
трансформацій Державної установи
«Інститут економіки та прогнозування
НАН України»

О. М. Балакірєва

Підпис О. М. Балакірєвої завіряю:

Вчений секретар ДУ „Інститут економіки та прогнозування
НАН України”, кандидат технічних наук

02.05.2019

В. К. Хаустов